ज्ञात्वा, सुधासारसमम् = अमृतसमम्, अनुपदमेव = अव्यवधतयैव, तद्विश्लेषमहाविषं = तस्याः वियोगरूपं महाविषं, विनिद्रः = जागरूकः।

१०. उद्भ्रान्तः = चिन्तायुतः प्रस्थितः = गन्तुमदुद्युक्तः, शुचं = दुःखं, उपाचरत् = अतोषयत्।

११. अपरेद्युः = परस्मिन्नहनि, देवेनापि = भवतापि, पुरुषतिशयं = महापुरुषं, अम्बिकाधाम = कालिकालयम्।

१२. सपर्याविधिं = पूजां, व्यलोकि = दृष्टा, गवेष्यतां = मृग्यतां, विचित्य = गवेषयित्वा, प्रह्वा = विनययुक्ता, सहेलं = सलीलं, न्यषेधत् - निराचकार, श्राविता - उक्ता, वरिवस्याविधिः = पूजा, परिपाकसमर्पितं = पक्वतया समानीतं, शकुनिकुलरवैः = पक्षिजालकूजितैः आक्रीडं - उद्यानं, सप्रश्रयं = सविनयं, अभ्यर्थयत् = याचितवती, परमाद्भुतकेतनां = विचित्रभवनां, अतर्कितापगता = अचिन्तितप्राप्ता।

१३. अभाणि - कथितं,

१४. उपहता = विद्धा, विडम्बनशीला = मायाविनी, किङ्करीकृता = दासीकृता, अभ्यर्थनाभङ्गं = याञ्चाभङ्गम्।

१५. सत्वशीलसखः = सत्त्वशीलः सखा यस्य सः, अपावृतकवाटं = उद्घाटितद्वारं, महार्हे = महामूल्यवति, चक्राङ्गेन

= चक्रिणा, स्वः = स्वर्गं, पैतृकं = जनक सम्बन्धि, जरामृत्यु = वृद्धत्वं मरणं च, सपुरा = पुरसहिता,

१६. अवनिजानिः = राजा, मूर्तेन - आकारवता, आदिष्टा - आज्ञप्ता

१७. संशोधितं = निष्क्रीतं, असंशुद्धं = न निष्क्रीतं, अनृणः - ऋणहीनः, अगदत् = अवदत्, मे = मह्यं, उन्मग्नः - वहिर्गतः।

२. मगधमालवेशयोः शौर्यम्

— रचयिता - दण्डी

१८. कदाचिन्नानाविधमहदायुधनैपुण्यरचितागण्यजन्यराजन्यमौलिपालिनिहितनिशितसायको मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्रसंग्रामघस्मरं समुत्कटमानसारं मानसारं प्रति सहेलं न्यक्कृतजलधिनिर्घोषाहङ्कारेण भेरीभाङ्कारेण हठिकाकर्णनाक्रान्तभयचण्डिमानं दिग्दन्तावलवलयं विघूर्णयन् निजभरनमन्मेदिनीभरेणायस्यत भुजगराजमस्तकबलेन चतुरङ्गबलेन संयुतः संग्रामाभिलाषेण रोषेण महताऽऽविष्टो निर्ययौ। मालवनाथोऽप्यनेकानेकपयूथसनाथो विग्रहः सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जगाम। तयोरथ रथतुरगखुरक्षुण्णक्षोणीमुद्भूते करिघटाकटस्रवन्मदधाराधौतमूले

Scanned by CamScanner

नव्यवल्लभवरणायातदिव्यकन्याजनजवनिकापटमण्टप इव वियत्तलव्याकुले धूलीपटले दिविषदध्वनि धिक्कृतान्यध्वनि पटहध्वानबधिरिताशेष दिगन्तरालं शस्त्राशस्त्रि हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्यमजनि । तत्र मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीवग्राहमभिगृह्य कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठापयामास ।

१९. ततः स रत्नाकरमेखलामिलामनन्यशासनां शासदनपत्यतया नारायणं सकललोकैककारणं निरन्तरमर्चयामास । अथ कदाचित्तदग्रमहिषी ''देवेन कल्पवल्लीफलमवाप्नुहि'' इति प्रभातसमये सुस्वप्नमवलोकितवती । सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त । राजापि सम्यन्न्यक्कृताखण्डलः सुहृन्नृपमण्डलं समाहूय निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं व्यधत्त ।

२०. एकदा हितैः सुहृन्मन्त्रिपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो गुणैरहीनो ललाटतलन्यस्ताञ्जलिना द्वारपालेन व्यज्ञापि ''देव, देवसन्दर्शनलालसमानसः कोऽपि देवेन विरच्यार्चनार्हो यतिर्द्वारदेशमध्यास्ते'' इति । भूपतिरायान्तं तं विलोक्य सम्यग्ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलमनुचरनिकरं विसृज्य मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं समन्दहासमभाषत — ''ननु तापस, देशं सापदेशं भ्रमन् भवान् तत्र तत्र भवदभिज्ञातं कथयतु'' इति ।

तेनाभाषि भूभ्रमणवलिना प्राञ्जलिना — ''देव, शिरसि देवस्याऽऽज्ञामादायैनं निर्दोषं वेषं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र गूढतरं वर्तमानस्तस्य राज्ञः समस्तमुदन्तजातं विदित्वा प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये सम्पराये भवतः पराभवमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयो वीतदयो महाकालनिवासिनं कालीविलासिन मनश्वरं महेश्वरं समाराध्य तपः प्रभावसन्तुष्टादस्मादेकवीराराातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वा आत्मानमप्रतिभटं मन्यमानो महाभिमानो भवन्तमभियोक्तु उद्युंक्ते । ततः परं देव एव प्रमाणं'' इति । तदालोच्य निश्चिततत्कृत्यैरमात्यै राजा विज्ञापितोऽभूत् — ''देव, निरुपायेन दैवसहायेन योद्धुमरातिरायाति । तस्मादस्माकं युद्धं सांप्रतमसांप्रतम् । सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः'' इति ।

२१. तैर्बहुधा विज्ञापितोप्यतोप्यखर्वेण गर्वेण विराजमानो राजा तद्वाक्यमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमनाबभूव । शितिकण्ठदत्तशक्तिसारो मानसारो योद्धुमनसामग्रीभूय सामग्री- समेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश । तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथञ्चिदनुनीय रिपुभिरसाध्ये विन्ध्याटवीमध्ये अवरोधान् मूलबलरक्षिता न्निवेशयामासुः ।

२२. राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदैत्यसैन्यसमेतस्तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं द्विषं रुरोध । परस्परबद्धवैरयोरेतयोस्तदा

Scanned by CamScanner

तदालोकनकुतूहलागतगगनचराश्चर्यकारणे रणे वर्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी विविधायुधस्थैर्यचर्याश्रित समरतुलितामरेश्वरस्य मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुरा पुरारातिदत्तां गदां प्राहिणोत्। निशितशरनिकरशकलीकृतापि सा पशुपतिशासनस्यावन्ध्यतया सूतं निहत्य रथस्थं राजानं मूर्छितमकार्षीत्। ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा वाहा रथमादाय दैवगत्यान्तःपुरशरण्यं महारण्यं प्राविशन्। मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं प्राज्यं समाक्रम्य पुष्पपुरमध्यतिष्ठत्।

(दशकुमारचरितात्)

कठिनशब्दार्थः

(परिच्छेदक्रमेण)

१८. अगण्यानि = असंख्यानि, जन्यानि - युद्धानि, राजन्याः = राजश्रेष्ठाः, मौलिपालिषु शिरस्सु = मगधनायकः, राजहंसः प्रत्यग्रं = नूतनः घस्मरं, - नाशकं समुत्कटः = अधिकः, मानः- अभिमानः. सहेलं = सविलासं, न्यक्कृतः = तिरस्कृतः, हठिकाकर्णनेन = अकस्मादाकर्णनेन, भयचण्डिमा = भयतीव्रता, दिग्दन्तावलवलयं = दिग्गजराजिं, विघूर्णयन् = भ्रामयन्, मेदिनीभरः = भूमण्डलं, आयस्तं = श्रान्तं, भुजगराजस्य =

आदिशेषस्य, मस्तकस्य = शिरसः, बलं = शक्तिः येन तेन, आविष्टः = आक्रन्तः, अनेकपयूथानि = गजबृन्दाः, सनाथः = सहितः, सविग्रहः आकारवान्, विग्रहः इव - विरोध इव,भूय = पुनः, क्षुण्णा घट्टिता क्षोणी - भूमिः, करिघटानां - गजबृन्दानां, कटाभ्यां = गण्डस्थलाभ्यां, धौतं = क्षालितं, मूलं = अधोभागः, वल्लभाः = प्रियाः, दिव्यकन्या जनः = अप्सरसां समूहः, जवनिकापटमण्डप इव = धूलीपटूले = रजोराजौ, वियत्तलव्यकुले = तिरस्करिणीमण्डले = इव आकाशव्याप्ते सति, दिविषद्ध्वनि = आकाशे, शस्त्राशस्त्रि = परस्परायुध प्रहारयुतं, हस्ताहस्ति = परस्परहस्ताघातयुतं, जन्यं यद्धं अजनि जातं, प्रक्षीणं - प्रणष्टं जीवग्राहं = प्राणावशिष्टं, अभिगृह्य = वशीकृत्य, कृपालुतया - करुणया।

१९. रत्नाकरः - समुद्रः, मेखला = कञ्ची, इलां = भूमिं, शासत् - पालयन्, अनपत्यतया = सन्तानराहित्येन, तदग्रमहिषी = तस्य पट्टमहिषी, देवेन = राज्ञा, कल्पवल्लीफलं = कल्पवृक्षस्य फलं, आप्नुहि = लभस्व, आखण्डलः = इन्द्रः, अनुरूपं = अनुगुणं, व्यधत्त = आचरत्।

२०. अहीनः - परिपूर्णः, व्यज्ञापि = विज्ञापितः, अध्यास्ते = अधितिष्ठति, सापदेशं = सव्याजं, निर्दोषं = सन्देहाविषयं,

Scanned by CamScanner

उदन्तजातं = वृत्तान्तसमूहं, वीता - त्यक्ता, अप्रतिभटं = प्रतिवीररहितं, अभियोक्तुं, = योद्धुं, उद्युङ्क्ते - यतते, देव एव प्रमाणं - यथेच्छसि तथा कुरु, निरपायेन = अप्रतिक्रियेण, अरातिः = शत्रुः, सांप्रतं = इदानीं, असांप्रतं = अयुक्तं, दुर्गसंश्रयः = दुर्गप्रवेशेनात्मरक्षणम्।

२१. अखर्वेण = अधिकेन, शितिकण्ठेन = शिवेन, अग्रीभूय = पुरतः स्थित्वा, सामग्र्या = युद्धसाधनैः, अक्लेशं = लीलया, भूमहेन्द्रं = भुवि इन्द्रसमं, अनुनीय = आश्वास्य, अवरोधान् = अन्तः पुरस्त्री मण्डलं, निवेशयामासुः - अस्थापयन्।

२२. प्रशस्तं - उत्तमं, वीतदैन्यं = दीनतारहितं, सैन्यं, तेन समेतः = युक्तः ; अधिकरुषं = अतिकोपनं, द्विषं = शत्रुं, रुरोध - अरुणत्, गगनचराः = देवाः, वर्तमाने = प्रवर्तमाने, पुरारातिदत्तां = शिवप्रदत्तां, प्राहिणोत्, = प्रयुक्तवान्, शकलीकृता = खण्डिता ; पशुपतिशासनस्य = ईश्वराज्ञाया, अवन्ध्यतया = अव्यर्थतया, वीतप्रग्रहाः - शिथिलरज्जवः, अक्षतविग्रहाः = अविकलदेहाः, वाहाः = अश्वाः, प्राज्यं = विशालम्।

३. पितृपुत्रयोः प्रेम

रचयिता - **बाणभट्टः**

२३. एकदा तु हर्षः वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्यूषस्येव स्वप्ने चटुलज्वालापुंजपिंजरीकृतसकलककुभादुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव दावदहने समुत्सृज्य शावकानुत्प्लुत्य चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि [लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः] यदाकृष्टस्तिर्यञ्चोपि एवमाचरन्ति इति । प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहर्दक्षिणेतरमक्षि पस्पन्दे । गात्रेषु चाकस्मा देव वेपथुर्विपप्रथे । निर्निमित्तमेवान्तर्बन्धनस्थानाच्चचालेव हृदयम् । अह्नि च तस्मिन् शून्येनैव चेतसा चिक्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्यमह्नो भवनमागत्योभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलविततमतिशिशिर मलयजरमलवलुलितवपुषमिन्दुधवलो पधानधारिणीं वेत्रपट्टिकामधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ।

२४. अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चैलचीरकया रचितमुण्डमालकं, श्रमातपाभ्यामारोप्यमाणकायकालिमानं अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गारतामिव नीयमानं, अतित्वरागमद्रुततर-पदोद्धयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्ताश्रिवणकुतूहलिन्या मेदिन्येवानुगम्यमानं अनिमित्तं भूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकं नामाऽऽयान्तमद्राक्षीत्।

Scanned by CamScanner